

uden den nødvendige præcisering af de forskellige bånd på bønderne: stavnsbånd, vornedskab og livegenskab.

Det er iøjnefaldende, hvor ubestemt Thomas Riis og mange historikere med ham bruger ordet landboreformer (Agrarreformen). Hermed vender jeg tilbage til bogens titel, der er formuleret ud fra en problemstilling om, hvad der kom først: de praktiske reformer eller lovgivningen herom. Men der blev aldrig hverken i Danmark eller Slesvig-Holsten lovgivet om driftsreformer. Der blev derimod lovgivet om strukturelle forhold i landbruget med grænser for, hvad godsejere og fæstebønder måtte foretage sig i relation til hinanden. Udskiftningsreformer og selveje m.m. er der blevet lovgivet om, således at når beslutningen først var blevet taget på lokalt niveau, så indeholdt lovgivningen en række betingelser, der skulle overholdes. Ved denne sammenblanding af begreber kommer titlen på Thomas Riis' bog således til at love mere, end forfatteren kan besvare.

Birgit Løgstrup

| LARS N. HENNINGSEN: *Værdikamp og folkeuro. Bønder, præster og øvrighed i 1790'ernes Slesvig*, Historisk Samfund for Sønderjylland, Aabenraa 2016, 363 s., 268 kr.

Bogen beskriver de slesvigske bønders modstand mod en radikal ritualreform af gudstjenesten 1797-98, præget af oplysning og rationalisme. Biskoppen i Slesvig Stift, generalsuperintendent Jacob G. Chr. Adler, havde forfattet dette ritualforslag, en såkaldt agende, som blev godkendt af kongens statsråd den 18. november 1796 og fik kongens underskrift den 2. december 1796. I slutningen af april 1797 blev *Den Slesvig-Holsteenske Kirke-Agende* trykt og udsendt til sognene. Reformen indførtes både i Slesvig og Holsten, men Lars N. Henningsen beskæftiger sig i hovedsagen med reformens modtagelse i Slesvig Stift. Her var modstanden størst, og kildematerialet til belysning af konflikten er mere omfattende end i Holsten.

I ritualreformen var præstens frie valgmuligheder tilgodeset, således at gudstjenesten kunne blive mere varieret, men for menigheden var ulempen, at den ikke altid blev genkendelig, f.eks. blev det faste salmevalg erstattet af præstens frie salmevalg. Fadervor fik ti mulige omskrivninger. Barsedåben havde syv forskellige mulige ritualer og var uden korstegning og forsagelse af Djævelen. Den aronitiske velsignelse, som altid havde afsluttet gudstjenesten, var omskrevet til et velsignelsesønske, og præsten havde 15 forskellige versioner at vælge imellem. Endvidere var den gamle tekstrække (perikoperne), der si-

den reformationen havde dannet grundlag for gudstjenestens prædiken og gik igen i talrige postiller og almanakker, erstattet af nye tekster i en treårig cyklus, hvor det pædagogiske mål var at nå gennem hele Ny Testamente. Alt i alt var gudstjenesten blevet forenklet og forkortet, f.eks. med fælles skriftemål lige før altergang i stedet for det gamle individuelle og private skriftemål med håndspålæggelse. Der var tale om et brud med befolkningens traditionelle religiøse forståelse siden reformationen, og de protesterede højlydt. Både landbefolkning og elite (præster og embedsmænd) påberåbte sig Martin Luther. For modstandernes vedkommende tilsidesatte reformen den luthersk-ortodokse forståelse, som man var vant til, og for tilhængerne var reformationen ikke en afsluttet proces, og Luther havde ikke lagt sig fast på én bestemt liturgi. Der var tale om modsætninger i enevældens lutherske fælleskultur.

Situationen udviklede sig til den såkaldte agendestrid mellem landbefolkningen og eliten. Denne strid er blevet behandlet i forskningen enten ud fra de slesvigske bønders forsvar for den kristne kernekristendom (Hans Hejselbjerg Paulsen) eller begrundet i en materialistisk forklaring på bøndernes protester, dvs. ud fra samfundsudvikling og sociale standsforskelle (Gottlieb Japsen). Lars N. Henningsen mener, at der i virkeligheden er tale om både religiøse og samfundsmæssige grunde til landbefolkningens oprør mod ritualreformen.

Henningsens bog kan bedst karakteriseres som et omfangsrigt kildebaseret studie af overvejende beskrivende karakter. Billedmaterialet er flot. Skildringen er meget detaljeret – sogn for sogn. Kildematerialet giver mulighed for at følge både embedsmænds og adeliges synsvinkel i statsledelse og privat (Tyske Kancelli, private breve). Endvidere følges de lokale amtmænd, fogeder og gejstlige i diverse landsdelsarkiver, ligesom der gives et indtryk af almuens verdensbillede – bl.a. ud fra bondedagbøger, ansøgninger og bønskrifter – tillige ofte set gennem embedsmænds briller, udtrykt i forhørsprotokoller og beretninger.

Henningsen mestrer kildebehandlingen, men det kan ikke undgås, at der bliver gentagelser i alle disse kildeskildringer, idet episoder og sager i de enkelte sogne ligner hinanden temmelig meget. Bogen kunne med fordel have været strammet op, så enkelte sogne blev brugt som eksempler, mens resten kunne have fået en notehenvielse som dokumentation eller være opstillet i skematiske bilag. Henningsens sproglige form er god. Han ønsker at formidle bredt til et publikum, der måske orienterer sig efter lokalhistoriske slesvigske/sønderjyske interesser. Det kan forklare den omfangsrige gennemgang.

Henningsens bog skildrer den slesvigske værdikamp 1797-98 mel-

lem landbefolkningens gamle nedarvede tro og elitens radikale forslag til en ritualforandring. Forfatteren understreger, at disse folkelige protester imod ritualforandringer eksisterede før De Stærke Jydernes kamp mod N. Balles lærebog og hans salmebog fra slutningen af 1700-tallet, hvilket forskningen ikke har været så opmærksom på. Et fyldigere sammenligningsgrundlag – som ikke nævnes i bogen – er de tilsvarende folkelige protester i Kongeriget. De foregik i 1830'erne og var rettet mod elitens forsøg på en ritualændring i form af biskop J.P. Mynsters ritual- og alterbogsforslag, udgivet i 1839. Dette forslag var en nænsom sproglig revision af *Danmarks og Norgis Kirke-Ritual* fra 1685 med tilhørende alterbog fra 1688 (udgaven fra 1830). Striden samlede sig især om ændringer i dåbsritualet, hvor spørgeform ved trosbekendelsen og djævlforsagelsen var udeladt. Mynsters ritualforslag var støttet af Frederik 6.s regering, men det blev til sidst henlagt af Christian 8.s regering i 1841. Modstanden kom især fra de vakte, der sammen med N.F.S. Grundtvig og hans grundtvigske præster og støtter ville beholde det luthersk-ortodokse kirkeritual fra 1685 (inklusive 1700-tallets ritualændringer, indskrevet i alterbogen). Den danske enevældes gamle lutherske enhedskultur havde for alvor bidt sig fast i den kongetro landbefolkning. Det gælder både i Slesvig og i Kongeriget.

Der kan drages en principiel konklusion med større perspektiv. Hverken i Slesvig eller senere i Kongeriget kom det til et egentligt skisma, selvom det i perioder så truende ud. Konflikten mellem den levende religion i almuen og elitens officielle religion blev til en længerevarende proces, som mundede ud i gensidig tilpasning med ritualreformer i 1880'erne og 1890'erne (2. tekstrække, ritualerne til dåb, nadver og bryllup). Denne tilpasning gjorde, at de fleste vakte forblev i folkekirken. Der var tale om kontinuitet. Dette grundsynspunkt er også blevet fremhævet ud fra europæiske forhold – ikke mindst engelske.¹

Bogen indleder med at skildre baggrunden. Henningsen ønsker at indkredse de slesvigske bønders verdensbillede og kultur. Den slesvigske landbefolkning, som i 1797 tog stilling til ritualreformen, havde en landøkonomi i fremdrift, og de slesvigske bønders stærke frihedstrang – også set i forhold til Kongerigets bønder – viste sig bl.a. med deres aktive deltagelse i sogneanliggender, ja, visse slesvigske steder deltog bønderne i præstevalg osv.: „Talrige episoder fortæller om en befolkning, som trådte i karakter, når de følte sig uretfærdigt behand-

¹ James D. Tracy & Marguerite Ragnow (eds.): *Religion and the Early Modern State. Views from China, Russia, and the West*, Cambridge 2004, s. 1-9, 80ff., 98ff., 284.

let“ (s. 37). Der var tale om selvbevidste landboer, men selvom embedsmændene blev opfattet som modstandere og plageånder, så gjaldt det ikke kongen, der regnedes for „den menige mands beskytter“ (s. 39).

Henningsen beskriver den enevældige konges (og hertugs) myndighed over kirken i Slesvig Stift. Han anser kongen for „øverste biskop“, *summus episcopus*“ (s. 21), der i denne egenskab i statsrådet godkender indførelsen af den nye agende i Slesvig. Det er rigtigt, at i 1700 og 1800-tallet var den naturrettslige opfattelse af kongens rolle dominerende (kollegialsystemet), men der er delte meninger. Kirkeretshistorikeren H.J.H. Glædemark fastholder, at det er som enevældig statshersker, at kongen udøver magten over kirken. Han er ikke øverste biskop.² Forholdet stat-kirke kunne være bedre udredt i Henningsens bog. Det gælder ikke mindst, fordi forfatteren gør meget ud af, at kongens beslutning om indførelsen af 1797-ritualet i Slesvig-Holsten ikke skulle ske ved kongeautoritet som en kongeordre, men skulle lempes igennem.

Bogen understreger bøndernes selvstændighedstrang. Det fremhæves, at den var koblet på en kristen tradition og overlevering, som ikke var til at rokke. Hovedlitteraturen for menigmand var på dette tidspunkt almanakker, andagtsbøger, postiller osv. Læst blev f.eks. de to ortodokse teologer, Heinrich Müllers *Evangeliske Hierte-Speyl* (tysk 1675, dansk udgave 1704) og Christian Scriveres *Siale-Skat* (tysk 1675, dansk udgave 1741), ligesom pietistiske og herrnhutiske andagtsbøger fandt vej. Dertil kom *Luthers Lille Katekismus* og luthersk-ortodokse ritualbøger: Adam Olearus' alterbog fra 1665, *Das Sleswig: und Holsteinsche Kirchenbuch*, og kirkeritualet fra 1685 med tilhørende dansk alterbog fra 1688, ofte i senere udgave. Muligvis har den religiøse læsekultur været nogenlunde ens i Slesvig og Kongeriget?³

Dette luthersk-ortodokse udgangspunkt havde den slesvigske landbefolkning i bred forstand, men Henningsen noterer ikke, at de vakte slesvigere brugte det samme ortodokse grundlag. Han henviser ellers i anden sammenhæng til Johs. Enggård Stidsens bog *Hold fast ved det du har. De stærke jyder* (2002), der taler om, at de vaktets brug af andagtslitteratur fulgte to spor: ortodoksi og pietisme. Henningsen mener, at

² H.J.H. Glædemark: *Kirkeforfatningsspørgsmaalet i Danmark indtil 1874*, København 1948, s. 4f. Jf. hyrdebrevet fra 1817 i anledning af 300-året for reformationen, underskrevet af biskopperne fra Kongeriget, hertugdømmerne samt Island, således bl.a. Jacob G. Chr. Adler, hvor kongen opfattedes som øverste biskop. Se J. Rasmussen: *J.P. Mynster. Sjællands biskop 1834-1854. Kampen for en rummelig kirke. Forholdet til N.F.S. Grundtvig og grundloven*, Odense 1999, s. 70f.

³ Jf. J. Rasmussen: *Vækkelser i dansk luthersk fælleskultur, Andagtsbøger og lægemandsforsamlinger (1800-1840)*, Odense 2016, s. 70-120, 253-266.

først Halle-pietismen, siden herrnhuterne i Christiansfeld fik indflydelse på landbefolkningens tro. Men vigtig var tillige den ortodokse bodsfromhed. De slesvigske vakte var ifølge Henningsen blandt de ivrigste aktivister i sognene.

I bogens anden hoveddel ses stridens forløb fra en administrativ synsvinkel. Det drejede sig om forskellige holdninger mellem statsledelse og embedsværket i Slesvig. Ritualreformen var indført ved regeringsbeslutning, men den skulle lempes igennem uden tvang og kongebud. Snart mødte reformen folkelig modstand i flere sognemenigheder. Adelsmanden Cay Reventlow blev i juli 1797 chef for Tyske Kancelli. Han var modstander af reformen, ligesom hans slægt i Slesvig-Holsten var det. Der var tale om et brud på den evangelisk-lutherske kirkes grundlag. I perioden december 1797 til april 1798 ændrede Reventlow så meget, at reformen løb ud i sandet. Først fastslog han, at agenden kunne fortsætte, men at ændringerne i teksterne, Fader- og den aronitiske velsignelse blev trukket tilbage. Præsterne måtte ikke tvinge reformen igennem, men skulle respektere befolkningens samvittighedsfrihed. Samtidig tillod han, at der kunne holdes afstemning (en stemme pr. husstand) om reformen i de enkelte sogne, hvilket vistnok var første gang under den danske enevælde, at noget sådant blev tilladt. Paradoksalt var det, at man frygtede fransk revolutionspåvirkning, men samtidig tillod folkeafstemning. Det lokale embedsværk havde svært ved at forstå statsledelsens beslutninger. Især præsterne kom i klemme over for de utilfredse sognebeboere, fordi de ikke kunne påberåbe sig kongens befaling og kongebud om reformens indførelse.

Bogens tredje hoveddel ser på sognemenighederne. De gjorde modstand. De traditionsbundne og vakte førte an, men snart kom andre til, fordi der var tale om en protest mod autoriteterne. Det udviklede sig til massive folkelige protester fra velhavende bønder, arbejdere, håndværkere m.fl. Flertallet af indbyggerne i landsbyerne deltog, og alle gik med, fordi mindretal blev chikaneret. Der var tale om en kædereaktion, hvor protesten sprang fra sogn til sogn, nogle gange hjulpet af de få præster, der var kritiske over for reformen. Bevægelsen fortsatte et par år. Der var ikke tale om en decideret kirkelig vækkelse. Modstanden rummede mere end de religiøse motiver. Det var også en kamp mod de lokale embedsmænd og autoriteter, fastslår Henningsen.

Der var fra elitens side tale om en værdikamp med vægt på oplysning og fornuft samt på tilliden til menneskets moralske stræben og lyksalighed, alt sammen med Jesu forbillede og et bedre og udødeligt (evigt) liv for øje. Denne moderne tidsånd i statens agendereform af-

viste landbefolkningen, som fastholdt de gamle værdier fra den gamle liturgi fra 1600-tallet. Kernen var syndernes forladelse i kraft af Kristi forsonende død. Landbefolkningen opfattede netop livet som skrøbeligt og sårbart. Derfor måtte man støtte sig til de kendte liturgiske ord. Henningsen formulerer sin opfattelse således:

Gennem det samlede forløb ses således som en rød tråd tidens værdikamp. Den blev udkæmpet i statsledelsen, i embedsværket, i befolkningen, mellem befolkning og øvrigheder. Agendestriden blev dens synlige udtryk. (s. 307)

Et klart kongeligt påbud om reformen udeblev, og det svækkede både præstestand og andre embedsmænd. Det hele udviklede sig til en autoritetskrise, hvor præster og lokale embedsmænd, der i denne sag ikke havde statsledelsens uforbeholdne støtte, ustandselig blev dukket af befolkningen. Med denne autoritetskrise mod slutningen af 1700-tallet må teoretiske overvejelser om enevældens systemnedbrud fremhæves. Enevoldssystemet var sårbart overfor befolkningens manglende autoritet. Det gav social uro.

Det drejede sig om enevældens trestandslære, et begreb, som Henningsen ikke inddrager. Teoretiske overvejelser om autoritet og den patriarkalske orden under enevælden kunne med fordel have været anvendt. Trestandslæren repræsenterede det enevældige samfunds ideologi.⁴ Lærestandens, dvs. præsternes, påberåbelse af læremyndighed over for husstanden (almuen) i agendesagen blev her undergraved, fordi befolkningen ikke længere fulgte præsternes læreautoritet ved at undsige reformen. Den var ønsket af de fleste præster. Det samme var tilfældet med øvrighedsstanden, hvor amtmænd, lokale fogeder m.m. med deres påbud kom til kort over for de folkelige bevægelser i sognene.

Henningsen holder sig til kildebehandlingen. Det er han dygtig til. Bogen kan anbefales. Den giver et godt billede af brydninger mellem elite og landbefolkning i enevældens lutherske fælleskultur.

Jens Rasmussen

⁴ Michael Bregnsbo: *Samfundsorden og statsmagt set fra prædikestolen. Udviklingen i præsternes syn på samfundsorden og statsmagt i Danmark 1750-1848, belyst ved trykte prædikener*, København 1997, s. 99-125.